

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

ANDRIY M. KLIUIEV, OLENA A. CHUMACHENKO
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)**UKRAINIAN CHRONICLES, DIARIES-CHRONICLES
OF THE 17th–18th CENTURIES ABOUT THE ECONOMY AND MONEY CIRCULATION OF THE
COSSACK HETMANATE**

Abstract. *In the article the authors consider Cossack chronicles and diaries of the 17th–18th centuries. from the point of view of covering the issue of economy and money circulation of the Cossack Hetmanate. The source value of each of them is not the same, but they are united by a common idea such as the formation and strengthening of the Cossack Hetmanate of Ukraine, the establishment of economic independence and the struggle of the Ukrainian Hetmans to preserve their autonomy in the conditions of the “Ruin” and the attack on the rights of the Hetmanate by the Russian tsars in XVIII century.*

It has been investigated that during the reign of the Polish king Sigismund III (1587–1632), the expansion of trade relations led to the spread of gold and coarse silver coins (ducats and thalers) in Ukrainian lands from the countries of Western Europe. Permanent wars waged in the 17th century between Polish–Lithuanian Commonwealth and Turkey exhausted the Polish and Ukrainian economies, the prices of grain and other food products rose, and the value of the thaler and ducat gradually increased.

Describing the period of the Russian orders spreading in the Hetmanate under Hetman Ivan Briukhovetskyi (1663–1668), Hryhoriy Hrabianka clarifies the newly introduced monetary and in-kind taxes introduced in the 60s of the 17th century.

There are facts about the use of gold coins in the currency of the Hetmanship and their rate against the Russian ruble and Western European money in the Cossack annals. Another stable unit on the money market was the gold ducat, which was called “red gold” in Ukraine during the period.

Chronicles of the beginning of the 18th century are increasingly called Russian small (denga and kopeck) and heavy silver coins and rubles which were introduced into monetary circulation by Peter I. But as M. Kotlyar testifies, were found and investigated 67 Ukrainian finds of this period which contained not only Russian coins but also Western European coins, mainly of the 17th century. Thus, we can make sure that S. Velychko exaggerated the rate of displacement of Western European coins by Russian from the Ukrainian market after the Battle of Poltava in 1709.

The monetary figure of the Left Bank of the first third of the 18th century, as evidenced by the above-mentioned diaries, is rather complex: they counted both in the Lithuanian and Polish ways. Copies, gold coins, thalers and Russian kopecks and rubles were used as units of account. This reflected the state of the money market at the time, in which foreign coins and numerals were more common than Russian ones.

In the written sources of Left Bank Ukraine, the largest number of references to the czechs (one-and-a-half pennies) refers to the first quarter of the 18th century. This coincides with evidence of numismatic material regarding the greatest spread of czechs in the circulation of the Left Bank of the mentioned period. However, in the next two or three decades czechs remained one of the popular coins of the Ukrainian market.

Keywords: *Sivershchyna, monetary circulation, treasures, coins.*

Citation. Kliuiev A.M., Chumachenko O.A. Ukrainian chronicles, diaries-chronicles of the 17th–18th centuries about the economy and money circulation of the Cossack Hetmanate. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp.5-15. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

КЛЮЄВ А.М., ЧУМАЧЕНКО О.А.

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

**УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ, ЩОДЕННИКИ-ХРОНІКИ XVII–XVIII СТ.
ПРО ЕКОНОМІКУ ТА ГРОШОВИЙ ОБІГ ГЕТЬМАНЩИНИ**

***Анотація.** У статті автори розглядають козацькі літописи і щоденники XVII–XVIII ст. під кутом зору висвітлення питання економіки і грошового обігу Гетьманщини. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея – утворення і зміцнення козацько-гетьманської державності України, утвердження економічної незалежності та боротьба українських гетьманів за збереження автономії в умовах «Руїни» і наступу на права Гетьманщини з боку російських царів у XVIII ст.*

Досліджено, що у добу польського короля Сигізмунда III (1587–1632) розширення торговельних відносин призвело до поширення на українських землях золотої та грубої срібної монети – дукатів і талерів з країн Західної Європи. Доведено, що постійні війни, які вела у XVII ст. Річ Посполита з Туреччиною, впливали на поступове зростання вартості талера і дуката.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668), Г. Граб'янка детально характеризує нововведенні грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Висвітлено факти про використання у грошовому обігу Гетьманщини золотих та їх курс до російського рубля і західноєвропейських грошей. З'ясовано, що іншою стабільною одиницею на грошовому ринку стає золотий дукат, який в Україні називали «червоним золотом». Доведено, що С. Величко перебільшив темпи витіснення західноєвропейської монети російською з українського ринку після Полтавської битви 1709 року. Згадки першої чверті XVIII ст. у письмових джерелах Лівобережної України про чехи (півторагрошовики) збігаються із свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

***Ключові слова:** Сіверщина, грошовий обіг, скарби, монети.*

Цитування: Ключев А.М., Чумаченко О.А. Українські літописи, щоденники-хроніки XVII–XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.5-15. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.5

Козацькі літописи є важливими джерелами історико-літературного жанру, характерною особливістю яких є виклад історичних подій у певній хронологічній послідовності. Козацькі ж щоденники розкривають особливості побуту та повсякдення генеральної старшини XVIII ст. У статті автор розглянув дані джерела під кутом зору висвітлення важливих проблем історії Гетьманщини, до яких відносяться питання економіки, грошового обігу.

Українське літописання XVII ст. представлено багатьма пам'ятками, зокрема, Густинським, Львівським (1498–1649) літописами, Острозьким літописцем (1500–1636), Межигірським літописом, збіркою літописних оповідань «Літописці Волині і України» (Шуст, 2000: 419).

В них розповідається про боротьбу проти сваволі польських магнатів, Туреччини і Кримського ханства, військові та морські походи запорожців, національно-визвольні повстання, економічне становище українських міст, ціни на сільськогосподарську продукцію, часті неврожаї, епідемії, пожежі, про тогочасні міжнародні зв'язки України.

Яскравою і унікальною сторінкою українського літописання є козацько-старшинські літописи, які були створені у XVII – на поч. XVIII ст. Їх поява була пов'язана із зростанням національної самосвідомості, освіти серед українського

народу й розгортанням його національно-визвольної боротьби проти польського панування на українських землях (Калакура, 2003: 353). Авторами літописів виступали найбільш освічені представники козацької старшини, які часто були учасниками чи очевидцями тогочасних подій, мали доступ до архівних документів, могли користуватися даними козацької канцелярії чи матеріалами переписів. Значення цих літописів вагоме ще й тому, що ряд документів, використаних літописцями не дійшли до наших днів. В козацьких літописах переважає тематично-хронологічний виклад подій з тенденцією до систематичної історичної праці. Основною темою літописів є військово-політична тематика, що було природною для цієї епохи й відповідного рівня розвитку національної історичної науки (Дзира, 2000: 81).

Велика увага, поряд із подіями Визвольної війни, становлення козацької держави – Війська Запорозького, у літописах відводиться ролі знань у духовній культурі українців, наслідкам «Руїни» для занепаду господарства та автономії Гетьманщини, економічним і грошовим відносинам на Лівобережжі у другій половині XVII – XVIII ст. При вивченні даних проблем великий інтерес складають літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, Ф. Сафоновича, В. Рубана.

В Україні вивченням літописів плідно займалися історики і літописознавці М. Грушевський, М. Марченко, О. Бевзо, Я. Дзира, Ю. Мицик, Я. Ісаєвич, М. Брайчевський, Є. Апанович, О. Оглоблін. В останні десятиріччя цікаві розвідки про літописи як важливе історичне і економічне джерело здійснили М. Котляр – «Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.» (1970), І. Дзира – «Тематика козацьких літописів Лівобережжя середини XVII ст.» (2002), Ю. Мицик «Украинские летописи XVIII века» (1978).

Літопис Самовидця є одним із найбільш вірогідних творів української історіографії другої половини XVII ст., в якому детально описані події в Гетьманщині із 1648 до 1702 р. Місце написання і автор твору невідомі. На думку деяких дослідників, зокрема, О. Оглобліна, твір був укладений у Лівобережній Україні, найімовірніше у Стародубі. В історичній літературі побутує версія, за якою на думку В. Мозолєвського, О. Оглобліна, М. Петровського, автором літопису був генеральний підскарбій Р. Ракушка – Романовський (Шуст, 2000: 419). На жаль, оригінал літопису не зберігся, він дійшов до нас завдяки відомій копії XVIII ст., опублікованій у 1846 році О. Бодянським. Самовидець, безперечно, – прихильник автономії України.

Козацький літопис Григорія Граб'янки «Действия приземной и от начала кровавейшей небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского с поляками» багато уваги приділяє соціально-економічним аспектам походження українського козацтва, історії Визвольної війни проти Польщі, труднощам економічного розвитку у період «Руїни» (1663–1687). Наявність більше 50 списків літопису свідчить про його популярність в народі (Замлинський, 1992: 174). Описані в ньому події хронологічно охоплюють період з найдавніших часів до 1709 року, тобто до загибелі Г. Граб'янки під час одного із походів.

Найбільш повно історичні події, і зокрема економічні відносини в Гетьманщині в другій половині XVII ст. (до 1720 р.) висвітлені у літописі Самійла Величка («Летопись событий в Юго западной России в XVIII веке. Составитель Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720»). Через весь літопис проходять ці слова Самійла Васильовича Величка (1670–1728), що дало можливість наступним історикам характеризувати його як «безсумнівно українського патріота» (Кривошия, 2002: 1). У своєму 4-томному літописі автор, який тривалий час працював у генеральній військовій канцелярії, широко використовує різні історичні документи, трактати, інструкції,

царські грамоти. Опис подій у Гетьманщині він доводить до 1720 року. Літопис написаний барвистою мовою у стилі українського бароко. Величко не рідко вкладає в уста історичних діячів свої власні думки, а іноді складає для них цілі промови. Інший історичний твір – «Хроніка» українського просвітника, проповідника, історика, політика Феодосія Сафоновича, написана в Києві у 1672–1673 рр., є першою в Україні узагальнюючою працею, важливим історіографічним джерелом.

Місцеві та козацько-гетьманські літописи XVII–XVIII ст. є дуже цінними джерелами про історичні події в Україні напередодні, в ході та після Визвольної війни українців проти Польщі (1648–1657) про господарство, побут, грошовий обіг. Джерельна цінність кожного з них не однакова, але їх об'єднує спільна ідея – утворення і зміцнення козацько-гетьманської державності України, утвердження економічної незалежності та боротьба українських гетьманів за збереження автономії в умовах «Руїни» і наступу на права Гетьманщини з боку російських царів у XVIII ст.

Історію грошового обігу XVII–XVIII ст. сучасні історики та нумізмати поділяють умовно на два періоди: перший – із 1600 до 1648 р., тобто період, коли Україна перебувала в складі Речі Посполитої (до 1648 р.) та в грошовому обігу якої панували іноземні монети, переважно Польщі. Так, у добу польського короля Сигізмунда III (1587–1632) розширення торговельних відносин призвело до поширення на українських землях золотої та грубої срібної монети – дукатів і талерів з країн Західної Європи (Бакалець, 2004: 5–12). З'явилося чимало польських монет різних номіналів, зокрема, так звані срібні «орти», «вурти» (16–18 грошів), «шостаки» (6 грошів), «півтораки» (1,5 гроша) 1614–1627 рр. Останні дістали в Україні назву «чехів» і перебували в обігу до середини XVIII ст. (Дмитрієнко, 1998: 14).

Для великих фінансових операцій використовували золоті монети – дукати («червоні золоті»), венеціанські цехіни, голландські, іспанські та німецькі срібні талери, про які часто є згадки в українських літописах козацько-гетьманської доби.

Другий період розпочинається із початку Визвольної війни українців проти Польщі і триває із 1648 до 1764 р., тобто до знищення Катериною II (1696–1762) Гетьманщини. У цей період до грошового обігу Гетьманщини увійшли монети Яна II Казимира (1648–1668), Михайла Вишневецького (1669–1673), та Яна III Собеського (1674–1696). Основна грошова маса складалася зі срібних монет низької якості – золотих, так званих «злотувок» 1663–1666 рр. з офіційною вартістю у 30 грошів, мідні монети «соліди», 1656–1666 рр. (1/3 гроша), відомі в народі як «боратинки» (Дмитрієнко, 1998: 14). На Лівобережжі в цей час поряд із західноєвропейськими, перебували в обігу «московські монети» – 1 срібна копія, 1 рубель 1654 р та «єфимок з признаком» 1655 р., які карбувалися за правління царя Олексія Михайловича (1645–1682). Однак заходи Олексія Михайловича і Петра I (1689–1725) по витісненню в Україні іноземної монети не мали успіху. Остаточо російські монети та паперові гроші (введені Катериною II у 1769 р.) витіснили польську та західноєвропейську монету тільки наприкінці XVIII ст.

Ці та інші грошові одиниці часто згадуються в Львівському літописі, Острозькому літописці, літописах Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка та в місцевих актових книгах. Так, у Львівському літописі за серпень 1616 р. описано факт про полон князя Корецького турками та про допомогу (за викуп) ченців у його втечі до монастиря Святої гори: «Потом Корецький просил іноків, аби его отправили до Руськой земли, обещуючи їм нагороду не только от злота і серебра і грошей, але і маєтность міл дати. І отравили его ченцем до границі і зняли з нього чернецтво і пустили його в мирських шатах, а сами вернулись» (Бевзо, 1971: 133). Мова в даному документі йде про великий викуп, який виплачувався золотими дукатами, срібними талерами та срібними грішми, як правило литовськими, які були кращої якості, ніж польські.

Постійні війни, які вела у XVII ст. Річ Посполита із Туреччиною, виснажували польську та українську економіку, піднімалися ціни на зерно та інші продукти харчування, а також поступово зростала вартість талера і дуката. Так, за свідченням відомого білоруського нумізмата В. Рябцевича видно, що якщо дукат у 1598 р. оцінювався в 58 срібних грошів, то у 1616 – в 75, у 1620 – в 120, у 1622 – в 140, в 1628 – в 160, у 1631 – в 165, у 1639 – в 178, в 1640 – 180, 1648 – близько 200 грошів (Рябцевич, 1977: 127). У Львівському літописі за 1620 рік записано: «по от'їзді королевськом дорожня почалася, гроші вгору пошли, щораз више. Таляри були по золотих 4, а червонії (золоті дукати вагою приблизно 3,5 г) по золотих 6, а жита колода по золотих 24» (Бевзо, 1971: 105). Під час Хотинської війни 1621 року, у якій активну участь приймали запорожці на чолі з кошовим отаманом Петром Сагайдачним, літописець наголошує: «Того ж року дорожняча була: жито по 12 злот, ячмінь по 8, а овес по 6... і у крамах все піднялося дорого» (Бевзо, 1971: 135). Злотом називали в Україні златовий таляр, який карбувався у 1620–1622 рр. на монетному дворі Бидгоща (Польща), вартістю в 30 срібних грошів.

Велику небезпеку для населення, для торгівлі мали часті пожежі, які знищували будівлі, ярмарки і торги. Львівський літопис розповідає про одну із таких спустошливих пожеж: «1624 року Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок з крамами, при шкоді великой люде остали»

Є цікаві свідчення у літописі і про події Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. За 1648 р. є записи: «Хмельницький зо всею потугою, тоєж містом усім чинячи, аж під Львов притягнув ксюнженця Вишневецького гонячи, котрий пред его пристям з подгощим і Синівським (який володів великими маєтками у Старій Синяві та навколо Меджибожа на Поділлі) всі клейноти і золото і сребро от міщан і кляшторів, і костелів, і церквей поотбирал на військо, обіцуючіся боронити Львова і не отступити міста і міщан. Втак же, скоро послышали о козаках і орді, поугікали: Вишневецький – до Замостя, другые – де хто могл. А Хмельницький, от міста на два крот сто тисяч червоних золотих дані узявши і залогу їм зоставивши, під Замостя потягнул». Цей великий викуп був використаний гетьманом для оплати за службу козацькому війську та союзникам – татарам.

Описуючи у своєму літописі період поширення у Гетьманщині російських порядків за гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668), Григорій Граб'янка детально характеризує нововведенні грошові та натуральні податки, запроваджені у 60-х роках XVII ст. Він пише: «Брюховецький привіз із собою у всі головні міста України воевод великоруських (окрім давніх, оскільки в Києві, в Чернігові, в Переяславі та в Ніжині здавна (1654) були воеводи). А саме в Гадяч, у Полтаву, у Миргород, у Лубни, у Прилуки, у Стародуб, у Новгородок, у Глухів, у Батурич та в інші. А від тих воевод послані були прикажчики, тоді ж понаставляли ціловальників, тобто присяжних збирачів податків. Вони на торжищах та ярмарках від усякої проданої та купленої речі брали з козаків та селян подать. І так пильно ту справу робили, з таким рвінням, що ні одна копійка повз їхні руки не пройшла. З кожного плуга брали по вісім восьмачок жита та по п'ять золотих грошей, (2,5 копійки), з коня брали півкопи грошей (копа – лічильна одиниця в 60 грошів) та осмачку жита».

Навесні 1666 р. з Москви по всій Україні розіслали священників, і ті священники усіх людей у містах та селах переписали. Записали кожного – від художника до найбіднішого, записали скільки у кого синів, хто чим займається, чим промишляє, де торгує, яку землю, заводи, угіддя має. Переписали млини, ставки, винниці, броварні, солодовні, пасіки, хутори. І на все те подать понакладали. Це викликало народні бунти, повстання та перехід багатьох козаків (з Лівобережжя) до П. Дорошенка (1665–1676) на Правобережжя (Король, 2001: 147–148). І це було закономірно, адже добре відомо про те, що за

Б. Хмельницького козаки в Гетьманщині були повністю звільнені від податків на користь держави, вони виконували військову повинність і мали право на вільний розвиток промислів, торгівлі, на земельні угіддя та маєтності. Селяни також стали незалежними від шляхти хліборобами з правом вільного переходу у козацький чи міщанський стани. Вони були обкладені грошовими та натуральними податками, підлягали військовій полковій адміністрації. Селяни сплачували на користь Гетьманщини стації (переважно в срібній іноземній монеті), показенщину – податок на виробництво горілки, тютюнову десятину, мито за помел зерна в млині, мите за довіз і відвіз товарів. Міщани платили мито із заїжджих дворів, броварень, цегельень, лазень, «мостове», «вагове», «комірне», що йшло на утримання міських урядів і канцелярій. Міщани, козаки, купці одержали право вільно курити горілку, мед і пиво (Бакалець, 2004: 20).

Самійло Величко є автором першого систематичного викладу історії української держави. Літопис складається із чотирьох частин. У першій – він змальовує події 1648 – 1659 рр., окремими епізодами сягаючи 1720 р. Друга і третя частини охоплюють події і економічний розвиток Гетьманщини 1660–1686 рр. та 1687–1700 рр. Хоча зустрічаються окремі факти пізнішого періоду, наприклад, 1709 р. Вперше літопис був опублікований Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 в.».

Величко з обуренням пише про турецько-татарське спустошення у 1677 р. України: «А коли їх кінних і піших зібралось під ту корогву величезне число, тоді він (султан), придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картерів, також пороків і різних куль превеликий достаток, узапасив їх до того усяким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигирин, а тоді під Київ» (Король, 2001: 150–151).

Самійло Величко у своєму літописі неодноразово звертається до характеристики грошових одиниць, які були поширені на грошовому ринку Гетьманщини в кінці XVII – на початку XVIII ст. Зокрема, характеризуючи український грошовий ринок початку XVIII ст. він розповідає, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовечную Польскую со всей Малой России, тоестълевы, орлянки, чехи, полталярки, орты, тимфы, шостаки, шаги, чехи, осмаки й лядский со всей Малой России вывел и выгубил» (Котляр, 1974: 105) Літописець назвав найпоширеніші монети українського ринку XVII – початку XVIII ст. Не слід, як вважає відомий український нумізмат Микола Котляр, буквально, розуміти літописця: до жодних адміністративних дій примусового вилучення польської і взагалі західноєвропейської монети з українського обігу російська адміністрація не вдавалася, та це й неможливо було б зробити. Величко вірно вловив спрямованість політики Петра I, хоча перебільшив темпи витіснення іноземної монети російською (Котляр, 1981: 134).

Самійло Величко у літописі називає самі поширені в Україні грошові одиниці. Серед них: «леви» або «левки» – легкі срібні талери – левендальдери, переважно голландського карбування, із зображенням лева на всьому полі монети; орти – монети із срібла низької проби, вартістю 10 – на початку XVII ст., в середині століття – 18, 30 грошів – у кінці XVII ст.; тимфи (тинфи) – низькопробні польські білонові монети номіналом 30 грошів, які дорівнювали 1 польському золотому. Емісія тимфа відбувалася у м. Львові (1663), Бидгощі (1663–1666), Кракові (1663–1666). На лицьовому боці монети зображено монограму короля Яна II Казимира, на звороті – герби Польщі, Литви та королівського роду Вазів, а також позначення номіналу. Фактична вартість тимфа на Лівобережжі складала 12–15 грошів (Зварич, 1998: 857).

Про леви, тобто левендальдери, С. Величко згадує в описі майна Самойловича, після його скинення із гетьманства у 1687 році, а також про вміст скарбниці полковника

С. Палія: «Таляров чотириста і шестнадцять і чвертка (1/4 талера). Левов битих сорок і три». Курс же левів встановлювався в Лівобережжі для другої половини XVII ст. на основі зауваження С. Величка, зробленого при описі скарбниці Самойловича, яка в цей час ще не була розділена із державним скарбом Гетьманщини: «Леви поставивши по копі, як тоді ж билі». Тобто він дорівнював 60 литовських або 75 польських грошів (Котляр, 1974: 153).

Найпоширенішими в Україні були півторагрошовики, які українці часто називали «чехами». Це польська і литовська білонова монета номіналом в 1,5 гроша (у Німеччині випускали подібну монету з назвою «дрейпелькер»), яка дуже часто зустрічається у скарбах XVII ст. На Чернігівщині, Київщині й Поділлі «чехи» називали «півтора ком».

М. Котляр вважає, що «орлянками», які згадуються у літописі Величка, могли називатися гульдени чи флоріни з зображенням орла на все поле зворотної сторони. Їх вартість була близько 1/3 важкого талера²¹. «Шостаками» називали в Україні польську срібну монету (із другої половини XVII ст. білонової) номіналом 6 грошів. Назва «шаг» («трояк», «тройний гріші») – народна українська назва срібної польської монети в 3 гроша, яка в середині XVII ст. дорівнювала 2 російським срібним копійкам. З 1750 року в Російській імперії навіть почали випускати монету під назвою «шаг» вартістю в 2 копійки. Скоріше всього її випускали для населення Лівобережжя і Слобожанщини, яке звикло до польських шагів. Пізніше «шаг» – назва розмінних грошей Української Народної Республіки (1918), які випускались у вигляді поштових марок номінальною вартістю 10, 20, 30, 40, 50 шагів. 100 шагів = 1 гривні (Бакалець, 2003: 128).

«Осьмаком», який часто згадується у козацьких літописах та актових книгах, називали польський срібний гріш. 8 польських грошей дорівнювали 6–8 литовським, які містили більше чистого срібла. У 60-х роках XVII ст. осьмак коштував російську денгу. Як свідчать скарбові джерела, найпоширенішими дрібними грошовими одиницями в кінці XVII – на початку XVIII ст. на території Гетьманщини, були шостаки, шаги і чехи, які переважають над грошима (осьмаками). Так під 1678 р. Самійло Величко розповідає, як татари, котрі були при війську Ромадановського у компанії проти турок, настільки зубожіли, що продавали коней за ніщо («по шість шагів») (Величко, 1851: 560).

Великі торговельні операції на грошовому ринку Гетьманщини укладали переважно у талерах, золотих дукатах. Також у літописах часто зустрічаються грошові і лічильні одиниці – копа і золотий. Величко розповідає, що захоплені у полон під Жовтими Водами й Корсунем польські і литовські пани пообіцяли козакам великий викуп: «Многіі з них по дві, по три, по чотири тисячі таляров битих» (Величко, 1851: 466). У літописі також є цікаві дані про багатства українських гетьманів і полковників, зокрема Величко використав офіційні дані перепису грошей та майна гетьмана І. Самойловича (1672–1787) та фастівського полковника С. Палія. Так, в описі майна І. Самойловича, яке було конфісковане на користь російського уряду, зафіксовано 22855 «таляров битих». Про опис скарбниці С. Палія у літописі читаємо: «В першому глечу розбитом дві тисячі шістдесят і два талярей битих... в другому, разбитом глеку тисяча двісті двадцять і п'ять талярей битих... в третьем глеку, цілом, тисяча двісті і п'ятнадцять талярей битих і полталяра... в четвертом – осімсот талярей битих без єдного» (Величко, 1864: 129–130). Назва «битий таляр» вживається переважно в Лівобережній Україні, що означало на думку М. Котляра карбований. Дещо пізніше, на початку XVIII ст., коли в Росії Петро I запровадив в обіг срібного рубля, який за якістю срібла і вагою (близько 28 г) не поступався західноєвропейському талеру, в Україні виникла своя назва рубльовика – карбованець. На гурті (ребрі) монети декілька десятиріч замість написів карбували косі нарізи (карби) з метою попередження обрізання кінців монети (Котляр, 1981: 156).

Дуже часто в козацьких літописах зустрічаються факти про використання у грошовому обігу Гетьманщини золотих та їх курс до російського рубля і західноєвропейських грошей. Так, за 1694 р. С.Величко наводить цікавий факт: у Києві продали двір поблизу Межигірського монастиря «за 700 золотих або за 140 рублів», що свідчить про те, що вартість 1 золотого була 20 срібних копійок (Величко, 1864: 130).

Іншою, стабільною одиницею на грошовому ринку стає золотий дукат, який в Україні у досліджуваній період називали «червоним золотом». В кінці XVII ст. дукат на українському ринку оцінювався у 180–200 грошів. За 1673 р. літопис Самовидця повідомляє, що під час російсько-турецької війни, яка проходила на території Молдови, турки послали у Крим до хана «аби зараз висилал орду у Волоськую землю виганяти жолніров, а на кожного татарина по два червоних плати дал». У літописі Г. Граб'янки за 1676 р. є інший запис про сплату поляками туркам контрибуції у «тридесять тисящ червонцов» (Котляр, 1981: 156). Є в літописі С.Величка характеристика різних видів та номіналів дукатів. Він згадує угорські та італійські золоті дукати, а також монети номіналом у 2, 3, 5, 10 дукатів. Так, він описуючи скарбницю С. Палія пише, що в одній посудині «дукатов подвойних п'ятдесят сім», в другій було «дукатов подвойних п'ятьдесятосьм, а великих дукатов (5 червонців) п'ять, а поєдинкових сімнадцять» (Величко, 1864: 130). Наявність золотих дукатів у скарбах І. Самойловича, І. Мазепи, С. Палія, П. Полуботка свідчило про їх популярність серед великих українських вельмож та про їх широке використання на українському грошовому ринку. Як, правило, вони виконували функцію накопичення багатств, засобу для укладення великих торговельних угод і міжнародної торгівлі.

Червоний золотий довгий час дорівнював двом срібним талярам. У наведеному С. Величком описові майна І. Самойловича вказана тогочасна вартість дуката: «червоних золотих 22251... поставивши прето червоний, як тоді ж бивали, по 4 золотих» (Котляр, 1981: 158). Якщо перевести 4 польських злотих у талери, то виходить 2 талери, які дорівнювали одному золотому дукату.

Літописи, характеризуючи економіку та грошовий обіг початку XVIII ст., наголошують на домінуючій ролі у грошовому обігу Гетьманщини монет Речі Посполитої та західноєвропейських грошей, все частіше називають російські дрібні (денга та копійка) і важкі срібні монети – рублі, які ввів у грошовий обіг Петро І. Але як свідчать скарбові матеріали, досліджені М. Котляром, за цей період у Лівобережжі виявлено і досліджено серед 67 українських знахідок: 10 – у Правобережжі, 57 – у Лівобережжі. Майже кожний другий скарб, що містив російські монети і був захований до 1725 р., був переважно наповнений західноєвропейськими монетами, головним чином XVII ст. Тим самим ми можемо впевнитися в тому, що С. Величко перебільшив темпи витіснення західноєвропейської монети російською з українського ринку після Полтавської битви 1709 року (Котляр, 1971:152).

Важливими джерелами про щоденні будні української генеральної старшини, ціни на товари та послуги, грошові одиниці, які панували на грошовому ринку Лівобережжя у «Глухівський період» Гетьманщини є: «Дневник генерального подскарбья Якова Марковича 1717–1767 гг.» в 10 томах та «Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 гг.)».

У передмові до видання 1883 р. «Дневника Николая Ханенка» відомий історик і книговидавець О. Лазаревський зауважив, що «Дневник генерального харужаго Николая Ханенка» вместе с дневником Якова Марковича, представляют собой два важнейшие памятника для изучения истории Малороссии середины XVIII века, когда политическая жизнь этой страны начала терять свои самобытные формы и стала сливаться с общерусскою жизнью» (Ханенко, 1884: 3).

Грошова лічба Лівобережжя першої третини XVIII ст., як свідчать вищезгадані щоденники, досить складна: лічили і на литовський, і на польський лад. Як лічильні одиниці використовували копи, золоті, таляри та російські копійки і рублі. Це відображало стан тогочасного грошового ринку, в якому іноземна монета й система лічби були більш поширені, ніж російські.

Під 14 березням 1723 р. Я. Маркович у щоденнику записав: «Петру Калениченку до ярмарку борзенького далем на покупки грошей золотих 40», а 15 березня – інший запис: «Купил ем мёду ведёрок 7, по 8 зол. и 3 шага; купилем меди камень за 49 зол.» 3 січня 1724 р. Я. Маркович записав: «У полковника Кошелева с Миклашевским был и торг учинил с ним о крестьянине его за 50 рублей» (Маркович, 1893: 60).

Під 1724 р. Я. Маркович записав у своєму щоденнику: «У Василя Дейнеки... отобравши 30 рублей, з тих то грошей 20 талер дал Адамові, а 30 талер ко мне сюда привезл» (Маркович, 1893: 89). Очевидно, що 50 талерів дорівнювали 30 рублям, а талер – 60 срібним копійкам. Такий самий курс талера визначає Маркович для 1725 р.: «Взяли 100 рублей і, з них вилічивши, дали 100 таляр церковних, а 200 золотих вйту» (Маркович, 1893: 188).

У письмових джерелах Лівобережної України найбільша кількість згадок про чехи – півторагрошовики припадає на першу чверть XVIII ст. Це збігається із свідченням нумізматичного матеріалу щодо найбільшого поширення чехів в обігу Лівобережжя згаданого періоду. Однак і в наступні два-три десятиріччя чехи залишалися однією з популярних монет українського ринку.

Під 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркевич записав у своєму щоденнику: «Деньги... вывезли к сестрі..., а імено 1000 р. й 3 мішки чехов» (Маркович, 1893: 232).

В Лівобережжі все частіше термін «талер» замінюють на «єфимок» – російську назву талера. Вже в 1730 р. Маркович зробив таку запис у щоденнику: «На нужди весільніе брата Марка Далем денег 200 р. і 70 єфімков» (Маркович, 1893: 233). За той же рік у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є ряд цікавих свідчень про ціни за товари та послуги у гетьманській столиці – Глухові. Так, 20 червня 1730 р. Ханенко записав у щоденнику: «За похорон утопленого человека дано 20 к., студентам інтермедіантам 1 р.»; 22 липня – «За ковпак – 25 к., за хустку, що в Рожку, 20 к.»; 24 липня – «Дал за коня вороного 8 рублей Михайлу Цигану, заплатил же 3 рубля, а 5 мне осталось» (Ханенко, 1884: 7–10). 25 червня 1731 року він зробив новий запис: «Взял за коня білого, торгом до пробы, 8 рублей, у войта новгородского Доморки. Мойсею Шевцю, комисару погарскому, дан конь гнедый в семи копах» (копа = 60 грошів). (Ханенко, 1884: 19).

Протягом 40–50–х років XVIII ст. щоденниках Я. Марковича і М. Ханенка все частіше згадуються російський рубель, піврубля (полтина), гривня (10 копійок), 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки) та полушка (1/4 копійки). Так за 3 листопада 1749 р. М. Ханенко зробив у своєму щоденнику такий запис: «Куплены завойковые 3 футри для Скоропадского за 82 р. 50 к., да две чемровые за 22 р., а для сина моего Василя одно завойковое за 27 р. 50 к. Для него-же три пары башмаков за 1 р. 50 к., сапоги 1 р. 30 к., две пары туфель чёрных 50 к., шесть пар черевиков дамских материальных (шелковых) по 40 к., шесть пар туфльов дамских же за 89 к., сапожки для сина Івана 35 к., для его туфли 17 к., башмаки 25 к., шнурка золотого за 22 2/4 к., за футлярик на зубочистку 12 к. Принесені деньги 100 р. изрентереи за октябрь месяц, из которых взяли оба по 20 р., а остальные 60 в расход держатимуться» (Ханенко, 1884: 458–459).

Все рідше згадуються в документах золоті (дукати), злоті (тимфи), талери, орти, шостаки, трояки, півтораки. Поняття «гроші» виступають як загальний еквівалент, а не грошова одиниця, яка панувала на українському грошовому ринку у XVII ст.

Підводячи підсумок вищесказаному автор переконаний, що українські літописи та щоденники генеральної старшини першої половини XVIII ст. є важливими письмовими джерелами для вивчення історичних подій часу визрівання, становлення, розвитку та занепаду української держави, започаткованої Б. Хмельницьким. Вони, хоча дуже фрагментально, побічно, але наближають нас до духу часу XVII – XVIII ст., знайомлять із монетним матеріалом та особливостями грошового обігу України і зокрема Гетьманщини (1648–1764).

Література:

- Бакалець, 2005 – *Бакалець О.А.* Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першій чверті XVIII ст. // СІД: Зб. наук. праць: У 2-х част. Київ: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. Число 12. Част. 2. С. 143–155.
- Бакалець, 2004 – *Бакалець О.А.* Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б. Хмельницького // Науковий збірник ВДПУ, ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. VII. Вінниця, 2004. С. 18–25.
- Бакалець, 2003 – *Бакалець О.А.* Малий історично-нумізматичний довідник. Бар, 2003. 128 с.
- Бевзо, 1971 – *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Київ: Наукова думка, 1971. С. 105–135.
- Величко, 1851 – *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Т. II. Киев, 1851. 560 с.
- Дмитрієнко, 1998 – Гроші в Україні: Факти і документи / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.А. Ющенко, Л.В. Яковлева. Київ: ARK-UKRAINE, 1998. 456 с.
- Дзиря, 2000 – *Дзиря І.* Історіографічні дослідження в Україні // Спеціальні історичні дисципліни. Число 5. Вип. 5. Ч. 1. Київ: Стилос, 2000. С. 80–85.
- Маркович, 1893 – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.) // Киевская старина. Ч. 1. 1717–1725. 329 с.
- Зварич, 1998 – *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика. Довідник. Тернопіль–Львів: «Тернопіль», Львівський ДУ ім. І. Франка, 1998. 464 с.
- Замлинський, 1992 – *Замлинський В.В., Дмитрієнко М.Ф., Балабушевич Т.А.* Спеціальні історичні дисципліни. Київ: Наукова думка, 1992. 386 с.
- Калакура, 2003 – Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура., І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. Київ, 2003. С. 353.
- Король, 2001 – *Король В.Ю.* (укладач). Історія України. Документи і матеріали. З літопису Григорія Граб'янки. Київ, 2001. С. 147–148.
- Котляр, 1974 – *Котляр Н.Ф.* Кладоискательство и нумизматика. К.: Наукова думка, 1974. 165 с.
- Котляр, 1981 – *Котляр М.Ф.* Нариси історії і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. 240 с.
- Котляр, 1971 – *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 175 с.
- Кривошея, 2002 – *Кривошея В., Леяк О.* Особистість та світогляд Самійла Величка // Історія України. 2002. № 16. С. 1–15.
- Рябцевич, 1977 – *Рябцевич В.Н.* О чём рассказывают монеты. Минск: Народная асвета, 1977. 204 с.
- Ханенко, 1884 – *Ханенко М.* Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка 1727-1753 гг. Київ: Типография Т.Г. Корчака-Новицкого, 1884. 520 с.
- Шуст, 2000 – *Шуст Р., Підкова І.* Довідник з історії України (А-Я). Київ: Наукова думка, 2000. С. 419.

References:

- Bakalets, 2005 – *Bakalets O.A.* Taler v hroshovomu obihu Ukrainy kintsia XVI – pershii chverti XVIII st. [Thaler in monetary circulation of Ukraine at the end of the 16th – the first quarter of the 18th century] // SID: Zb. nauk. prats : U 2-kh chast. Kyiv: NANU. In-t istorii Ukrainy, 2005. Chyslo 12. Chast. 2. S. 143–155. [in Ukrainian]
- Bakalets, 2004 – *Bakalets O.A.* Orhanizatsiia finansovoi spravy ta sproba karbuвання vlasnykh monet za chasu hetmana B. Khmelnytskoho [Organization of financial affairs and an attempt to mint one's own coins during the time of Hetman B. Khmelnytskyi] // Naukoviy zbirnyk VDPU, im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia. Vyp. VII. Vinnytsia, 2004. S. 18–25. [in Ukrainian]
- Bakalets, 2003 – *Bakalets O.A.* Malyi istorychno-numizmatychnyi dovidnyk [Small historical and numismatic guide]. Bar, 2003. 128 s. [in Ukrainian]
- Bevzo, 1971 – *Bevzo O.A.* Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopysets [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. S. 105–135. [in Ukrainian]
- Velychko, 1851 – *Velychko S.* Letopys sobytii v Yuho-Zapadnoi Rossii v XVII v. [Chronicle of events in Southwestern Russia in the 17th century]. T. II. Kyiv, 1851. 560 s. [in Russian]
- Dmytriienko, 1998 – Hroshi v Ukraini: Fakty i dokumenty [Money in Ukraine: Facts and documents] / M.F. Dmytriienko, V.M. Lytvyn, V.A. Yushchenko, L.V. Yakovlieva. Kyiv: ARK-UKRAINE, 1998. 456 c. [in Ukrainian]

- Dzyria, 2000 – *Dzyria I. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini* [Historiographic research in Ukraine] // Spetsialni istorychni dystsypliny. Chyso 5. Vyp. 5. Ch. 1. Kyiv: Stylos, 2000. S. 80–85. [in Ukrainian]
- Markovych, 1893 – *Dnevnyk heneralnoho podskarbyia Yakova Markovycha (1717–1767 hh.)* [Diary of the general treasurer Yakov Markovych (1717–1767)] // *Kyevskaia staryna*. Ch. 1. 1717–1725. 329 s. [in Russian]
- Zvarych, 1998 – *Zvarych V., Shust R. Numizmatyka. Dovidnyk* [Numismatics. Directory]. Ternopil–Lviv: «Ternopil», Lvivskiy DU im. I. Franka, 1998. 464 s. [in Ukrainian]
- Zamlynskyi, 1992 – *Zamlynskyi V.V., Dmytriienko M.F., Balabushevych T.A. Spetsialni istorychni dystsypliny* [Special historical disciplines]. Kyiv: Naukova dumka, 1992. 386 s. [in Ukrainian]
- Kalakura, 2003 – *Istorychne dzhereloznavstvo* [Historical source studies] / Ya.S. Kalakura., I.N. Voitsekhivska, B.I. Korolovtain. Kyiv, 2003. S. 353. [in Ukrainian]
- Korol, 2001 – *Korol V.Yu. (ukladach). Istoriiia Ukrainy. Dokumenty i materialy. Z litopysu Hryhoriia Hrabianky* [History of Ukraine. Documents and materials. From the annals of Grigory Hrabianka]. Kyiv, 2001. S. 147–148. [in Ukrainian]
- Kotliar, 1974 – *Kotliar N.F. Kladoyskatelstvo i numyzmatyka* [Treasure hunting and numismatics]. Kiev: Naukova dumka, 1974. 165 s. [in Russian]
- Kotliar, 1981 – *Kotliar M.F. Narysy istorii i lichby monet na Ukraini XIV – XVIII st.* [Essays on the history and numbering of coins in Ukraine of the 14th – 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 1981. 240 s. [in Ukrainian]
- Kotliar, 1971 – *Kotliar M.F. Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu* [Money circulation on the territory of Ukraine in the era of feudalism]. Kyiv: Naukova dumka, 1971. 175 s. [in Ukrainian]
- Kryvoshyia, 2002 – *Kryvoshyia V., Leliak O. Osobystist ta svitohliad Samiila Velychka* [Personality and outlook of Samylo Velichko] // *Istoriiia Ukrainy*. 2002. № 16. S. 1–15. [in Ukrainian]
- Riabtsevych, 1977 – *Riabtsevych V.N. O chom rasskazyvaiut monety* [What do the coins say]. Mynsk: Narodnaia asveta, 1977. 204 s. [in Russian]
- Khanenko, 1884 – *Khanenko M. Dnevnyk heneralnoho kharuzhago Nykolaia Khanenka 1727-1753 hh.* [Diary of General Haruzhago Nikolay Khanenko 1727-1753]. Kyiv: Typohrafiia T.H. Korchaka-Novytskoho, 1884. 520 s. [in Russian]
- Shust, 2000 – *Shust R., Pidkova I. Dovidnyk z istorii Ukrainy (A-Ya)* [Handbook on the history of Ukraine (A-Z)]. Kyiv: Naukova dumka, 2000. S. 419. [in Ukrainian]